

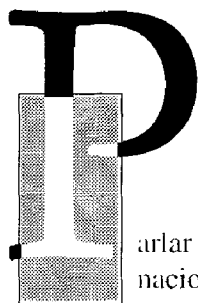

MARIA CONCA/JOSEP GUIA

D'UN COMPLEX
D'INFERIORITAT PROVERBIAL*

Parlar dels proverbis –de la major part dels proverbis– en termes d'origen, autoria o nacionalitat resulta força arriscat, car llur antiguitat fa que es perden en el temps i, àdhuc aquells que podem documentar com a basats en un apotegma d'algun savi o filòsof, mai no arribem a saber del cert si aquest savi el va agafar d'una tradició oral anterior a ell o va ser-ne *l'autor original*. De fet, la conservació de la saviesa mitjançant fórmules més o menys codificades que permetien una més fàcil memorització és una *tècnica* ancestral, absolutament necessària en les èpoques anteriors a l'escriptura, de la qual els proverbis són un epifenomen. Entre les diverses tècniques lingüístiques per a la condensació del coneixement experiencial, els proverbis devien figurar gairebé en primer lloc, ja que estan estructurats en fórmules rítmiques, quasi sempre equilibrades, que configuren un excel·lent recurs mnemotècnic i que esdevenen fixes per tal com van passant de boca a boca i d'orella a orella. Cal tenir present que l'ús dels proverbis en les cultures orals primitives no era ocasional, a diferència de les actuals, on disposem d'altres mecanismes per servir els coneixements i, fins i tot, els mateixos proverbis els recollim en compendis.

* Aquest treball ha estat realitzat amb l'ajut de la DGICYT, mitjançant el projecte d'investigació PS91-0134.

DE LA MONOFONIA DELS APOTEGMES A LA POLIFONIA DELS PROVERBIS

La funció textual dels proverbis com a citació d'autoritat reforçadora del discurs del locutor va provocar, sobretot durant l'Edat Mitjana, una tendència a atribuir-los, amb justificació o sense, a un *autor*, en el sentit laxte del terme: tant podia ser una persona singular o un conjunt de persones, com un poble concret o el poble en general. Les atribucions d'autoria, amb sovintejats canvis i confusions d'autor a l'hora de fer aquestes atribucions, les trobem força generalitzades en els textos didàctico-morals de l'època medieval, de tal manera que un proverbi vulgar podia ser atribuït, si convenia, a un savi concret. Tanmateix, el procés general fou l'invers: una mateixa sentència podia aparèixer, inicialment, com apotegma de Salomó, després de Sèneca, posteriorment com a màxima dels filòsofs i, finalment, com a proverbi vulgar.

Com a exemple del primer cas, és a dir, d'un proverbi vulgar que era atribuït a un savi, tenim el ja conegut del *Libre dels feits* de Jaume I:

Car diu Salomó en sos proverbis que la nit ha consell: e per ço que mills poguésem pensar tota aquella nit, donam-los dia al matí. (Soldevila 1971:68)

on, per cert, el proverbi -que en la seva formulació més moderna diu: *La nit porta consell*- no és de Salomó (habitual adjudicatari de molts proverbis) sinó que té el seu origen, si no és anterior, en un dels monòstics de Menandre (Atenes, 341-290 aC): *A la nit, el consell ve al savi*, contingut a la comèdia *L'arbitratge*, el qual es va codificar en llatí: *In nocte consilium* (DHe 1992:núm.3609), en italià: *La notte è madre de' consigli* (DArt 1989:núm.902) i en francès: *La nuit a conseil* (Morawski 1925:37), mentre que en espanyol no s'hi va realitzar aquesta encunyació¹ i el que hi ha com a més aproximat és la locució, relativament moderna: *Consultar con la almohada*.

Dins d'aquest apartat d'adjudicació del proverbi a un autor singular, caldria incloure-hi les referències a "un savi" anònim, on l'omissió al nom del savi pot respondre a un buit de memòria real del locutor, o intencionat, per tal d'ampliar i reforçar el valor de veritat del proverbi, en evitar de presentar-lo com a propi d'un autor concret, ja que la citació del nom, per raons de creences, podria minvar la força d'autoritat del proverbi o, fins i tot, anul·lar-la. O, simplement, la seva ommissió pot respondre al càlcul que fa el locutor sobre l'enciclopèdia cultural dels receptors, tal com ja ho explicava Francesc Eiximenis, respecte a la seva manera de citar, en un passatge del capítol segon del *Primer llibre del Crestià* (1381):

Que, així mateix, no sia necessari de tots temps al·legar los actors o aquells qui dien les coses que hom al·lega, així parlant o escrivint, apar-ho per tant car nós veem que los sants passats en llurs llibres qui ens han lleixats, no havien cura d'al·legacions ne de tocacions, ne anomenaven tostemps aquells qui al·legaven, sinó en paraules comunes, dient: «Així diu lo savi, o lo profeta» ... (Hauf 1983:38)

(1) No reporten aquest proverbi ni el llibre d'E. S. O'Kane (1959), treball meritori que recull els proverbis espanyols fins al començament del segle XVI, ni el diccionari de J. G. Campos i A. Barella (1975), en el qual han estat buidats tots els proverbis que s'havien recollit a les successives edicions del *DRAE*.

Aquestes fórmules les trobem usades sovint per Jahudà Bonsenyor, que traslladà proverbis “de llibres aràbics” al català, en el seu *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs* (anterior a 1298):

Diu lo savi: lo saber no ha compliment tro que hom lo met en obra.

Diu lo savi: qui consella bé tant val com cell qui'l fa.

Diu lo savi: la llengua és poca de tall e fa gran tall. (Llabrés 1889:18,26,31)

les quals fórmules ja eren habituals als llibres de màximes d'autors àrabs i hebreus medievals, com ara al *Mibhar Ha-P'nînîm*, de Salomó Ibn Gabirol (segle XI).

De referències a un autor col·lectiu investit d'autoritat -"els savis", "els filòsofs"- tenim exemples del mateix J. Bonsenyor:

E dien savis: no siats axí com la pluge, que ab tot que és profit e vida de la gent, si dura molt o és massa privada fugen-se'n. (Llabrés 1889:9)

de Francesc Eiximenis, al *Dotzè llibre del Crestià* (1387):

Car la obra continuada ret maestre, segons que deyen proverbialment los *philòsofs morals*. (Wittlin 1987-88:I,84)

o al *Libre de bones costums dels hòmens e dels oficis dels nobles*, traducció quatrecentista del *Solacium ludi scacorum*, de Jaume Cessulis:

Diu lo proverbi dels savis que cové que hom sia senyor e no sirvent de pecúnia. (Bulbena 1902:74)

Quant a proverbis connotats nacionalment pel locutor, ens forneixen exemples catalans Ramon Muntaner, Francesc Eiximenis o Cristòfor Despuig, entre d'altres. A la *Crònica* (1325-28) de Muntaner són habituals les fórmules introductòries com: “que es diu en Catalunya”, “que diu lo català”, etc.:

E senyaladament al senyor infant En Jacme (...) que ja era de bon enteniment e molt savi e entés en totes coses de bé, que d'ell pot hom dir *l'eixempli que es diu en Catalunya*, que «espina com púnyer deu, aguda neix»; e així ell paria bé en sa joventut que savi era e savi devia ésser. (Soldevila 1971:751)

E plàcia-li que li vaja lo cor *al proverbi que diu lo català*: que «no són tots amics aquells qui rien a hom», E així la casa de Mallorca e de Sicília, qui porten lo seu senyal e ab aquell han a viure e a morir, reja e mantenga contra tots los hòmens del món. E males gents no metessen àls en son cor; e membre-li de l'eiximpli de la mata de jonc, que en ells ha lloc a recordar. (Soldevila 1971:934)

Eiximenis, al *Terç llibre del Crestià* (1384), en un fragment prosificat a partir d'un text rimat anterior, introdueix un proverbi -de fet, un enfilall de proverbis- tot caracteritzant-lo com a català:

Lo proverbi català qui fo feit del bon vi, diu axí: que qui ben veu, be alluca, e qui ha bon cap, bé açuca, e qui ha bons peus, bé atruca: mas, sobretot, lo bon vi mata la cuca. (Coromines 1984:89-90)

Cristòfor Despuig, a *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557), posa en boca d'un dels interlocutors, Lúcio, l'esment a la nacionalitat del proverbi:

Així's veritat, però gran alvío los és que la culpa no sia estada sua. Ells són estats provocats a la guerra, forçat és estat també que hajen respost ab ella, que com *diu lo nostre refran català* «a pledejar i bandolejar vos poden forsar». (Duran 1981:74)

També Manel Civera, entrats ja al segle XIX, en les *Conversacions entre Saro Perrengue i el doctor Cudol* (1820), fa dir al doctor:

La soltura de les dones
ha arribat a l'últim grau
(...)
¿I a qui es castiga, Perrengue?
Pues d'ací dimana el mal
Ahon no hi ha fre, no hi ha por,
diu l'adagi valencià,
que la por guarda la vinya. (Civera 1820:4a. conv.,p.2)

Una marca d'inserció més indirecta, des del punt de vista de les connotacions territorials, és la que ens forneix l'exemple trobat en l'opuscle *Via fora als adormits* (1734):

Que un avisat val per dos, *ó en Catalunya per proverbi.* (Riquer-Comas-Molas 1980-88:V,47)

Pel que fa a les fórmules lexicalitzades que atribueixen el proverbi al poble en general, n'hi ha moltes i variades. Naturalment, aquestes variants depenen de la diacronia de la llengua, però allò que ha romàs invariable és la funció que compleixen com a introductòries de la polifonia del proverbi.

Durant l'Edat Mitjana, aquestes fórmules introductòries són ben diverses i predominen en els textos tot precedint generalment els proverbis, per bé que també trobem que aquests s'insereixen en el discurs sense cap introducció, tan sols lligats al text mitjançant un connector argumentatiu, el més habitual dels quals és *car*.

Així, Jacme d'Agramont, al *Regiment de preservació de pestilència* (1348), ara al·ludeix la veu col·lectiva del poble:

Diu hom vulgarment que mal acostar fa lo foc a l'estopa.
Diu-se encara vulgarment que can Deus no vol, sants no poden. (Veny 1971:65, 78)

ara, simplement, insereix un proverbi mitjançant el connector que hem esmentat:

Car aquell qui lligue ha a deslligar. (Veny 1971:79)

ara utilitza tots dos recursos alhora, com en el cas següent:

E car tan pregon nos lo foc que'l fum no n'isque, *segons vulgar proverbí*. (Veny 1971:91)

Fet i fet, aquesta diversitat de fórmules introductòries, al·lusives totes elles a la “veu suprema” del discurs gnòmic, troben cabuda en els autors catalans medievals i s’hi donen en tot tipus de gèneres: en la literatura historiogràfica (les *Cròniques*, sobretot la de Jaume I i la de Ramon Muntaner); en la didàctico-moral (Turmeda, Eiximenis, en Pacs,...); en les traduccions (A. da Brescia, Boeci, Latini, Cessulis, ...); en l’oratória (Fra Vicent Ferrer); en el gènere epistolar i el narratiu (sobretot Martorell), així com en la poesia narrativa (Francesc de la Via, Jaume Roig) i en la satírica i eròtico-burlesca dels segles XV i XVI (Gassull, Ciurana, Martí Pineda, Timoneda...). Tanmateix, una observació sobre l’ús diacrònic explícit d’aquestes fórmules introductòries ens porta a la conclusió que, a mesura que ens allunyem en el temps, s’hi deixa d’explicitar el nom de l’*autor* i la referència als “savis” o, fins i tot, al “vulgar”, els quals són desplaçats, en general, pel mot designatiu de l’expressió fixada més usual en cada època, com hom pot veure-ho al nostre estudi sobre l’ús dels termes paremiològics (Conca & Guia 1993). D’altra banda, es tendeix, com més va més, a inserir els proverbis en el discurs, bé mitjançant un connector bé simplement amb el canvi d’entonació que requereix l’emissió d’un proverbí. L’afirmació que acabem de fer ens porta a reprendre el fenomen que abans hem anomenat “polifonia”, al qual, pel seu interès pragmàtic, és just que hi dediquem uns mots.

En l’ús discursiu d’un proverbí, com va anunciar A. Greimas (1960) en un article ja clàssic, el locutor abandona voluntàriament la seva veu i n’empra una altra per proferir un segment del discurs que no li pertany com a propi, que només fa que citar. Aquest aspecte ha estat reprès per D. Maingueneau i G. Gresillon (1984), que consideren el proverbí com un cas de polifonia especial on la responsabilitat de l’asserció és atribuïda a un emissor distint del locutor, un “hom” que representa l’opinió comuna, la saviesa de les nacions. Així, l’enunciació d’un proverbí en el discurs implica que el locutor, tot i assumint-lo, amaga la seva veu darrere aquell “hom”, “autoritat suprema”, capaç de validar la proposició.

Des d’aquesta perspectiva, les fórmules introductòries o *marques d’inserció*, que no són imprescindibles, funcionen a manera d’anunciació d’aquesta veu coral i tenen una càrrega connotativa molt més complexa que no sembla a primera vista. Si un interlocutor introdueix un proverbí adjudicant-lo a un autor cristià, musulmà o hebreu, pot restringir ideològicament la validesa de l’*autoritat* a la comunitat o grup que reconeix aquesta autoritat. De la mateixa manera, quan s’anuncia un proverbí com a català, aragonès, castellà, francès, etc. hom cerca com a autoritat màxima el conjunt de

parlants de la llengua en qüestió, la competència lingüística o cultural dels quals inclou un conjunt de proverbis. Heus ací la diferència bàsica entre la citació d'autor i el proverbí pròpiament dit, ja apuntada per D. Maingueneau i G. Gresillon (1984:114): «Énonçant un proverbe, le locuteur maximise la validité de son dire, la place au-delà de la diversité et de la relativité des "autorités"». I enunciant-lo com a nacional, afegim nosaltres, cerca la validació de la comunitat de referència.

LA CONSIDERACIÓ DELS PROVERBIS COM A NACIONALS

Durant el procés medieval de consolidació de les llengües romàniques, sentències i proverbis de la saviesa antiga -hebreus, àrabs, grecs o llatins; sagrats o profans- es codifiquen en les noves llengües, en formes semblants o diferenciades, amb més fortuna tals proverbis en una llengua i menys en una altra, i passen a ser considerats com a "nacionals"; així mateix, també hi apareixen nous proverbis, fruit de noves experiències i de noves conceptualitzacions. Les codificacions es fan segons l'estructura de la llengua i la visió del món de cada col·lectivitat de parlants, de cada societat nacional, sota la influència de les classes dirigents i hegemòniques del moment, amb llurs escriptors, trobadors i altres "codificadors" més o menys orgànics.

En un i altre cas, la marca explícita d'un proverbí com a nacional ve donada, objectivament, per l'estructura lingüística del proverbí i per l'ús sovintejat que en fan els parlants. És justament l'ús d'un proverbí i les característiques lingüístiques específiques de la seva codificació els que permeten que pugui ser esmentat en algun text -i aquest en seria el reconeixement subjectiu- com a propi d'un determinat grup lingüístic o nacional. Tot això dit al marge, i abans, dels imperialismes lingüístics propis de l'Edat Moderna.

En general, quant al reconeixement horitzontal entre llengües romàniques de l'origen o la procedència d'un proverbí, hi ha dues actituds: de respecte i d'assimilació. O, dit a la manera proverbial: *A cadascú el que és seu* i *Qui no té vergonya, tot el món és seu*.

Com a manifestació d'una actitud cultural bastant generalitzada entre autors catalans, trobem nombroses intertextualitzacions de proverbis on les fórmules introductòries al·ludeixen tant a la nació pròpia com a altres nacions.

Així, Francesc Eiximenis, que ens mostra una gran versatilitat internacional, com diríem avui, escriu al *Dotzè* (1387):

Per tal se diu comunament en Catalunya, de tota taula amesurada e sens superfluitat, que «par que sia taula de Barcelona». (Hauf 1983:185)

Lo rei Eduard d'Englaterra sí impugna fort en son temps un vell proverbí que havia en son regne qui deia així: «si vols donar noblement, no dons a estrany desconexent». (Witlin 1986-87:1,403)

Grafus demana: si hy à neguna medicina general bona per a tenir bon regiment en viure sa. Elion respon que hoc: *servar la regla francesa qui diu: «menja pauch, e tin-te calt, e jau en alt, e viuràs trop»*. (Wittlin 1986-87:II,480)

i al *Libre de les dones* (vers 1390):

Car «qui passa punto passa muyto», *segons que diu lo Aragonès*. (Naccarato 1981:353)

Per la mateixa època, trobem altres exemples d'aquests reconeixements de procedència en la *Doctrina compendiosa* (vers 1400):

Car diu un proverbi aragonès: «Qui uno castiga ciento fustiga». (Martí de Barcelona 1929:77)

en la traducció del llibre de Jaume Cessulis:

Los dits romans havien entre si per proverbi vulgar que «rei sens lletres és així com ase coronat». (Bulbena 1902:23)

i en una interpolació, probablement deguda al traductor, feta en la versió catalana del *Facetus*:

Bé saps que diu lo *casteylano*
que fembra fa lo desguiado. (Faraudo 1912:61)

A la *Doctrina moral* d'En Pacs també es reporten dos proverbis castellans, igualment esmentats com tals i transcrits en llur llengua original:

E per ço *diuen los castellans que «qui a su enemigo popa a sos manos muere»*.
Car diuen los castellans que «riu buelto ganancia de pescadores», ço és guany del diable. (Bofarull, P. 1857:226,285)

Ja a la segona meitat del segle XV, a l'*Espill* de Jaume Roig es reporta un proverbi aragonès:

Aragonès
ne diu bon ves:
«Mostins e perros
qui per los cerros
los lobos caçan
lobos los matan». (Gustà 1978:107)

i, al segle XVI, a *Los colloquis de la insigne ciutat de Tortosa*, llegim:

Diu lo nostre refran cathalà: «qui bét volrà te castigarà». (Duran 1981:136)

el qual exemple ens il·lustra l'afirmació que hem fet adés sobre la qualificació com a nacional d'un proverbi provinent del llatí: *Qui bene ama, bene castiga* (DHe 1992:núm.7027), el qual també es troba codificat semblantment en occità: *Cell bét vol quít castiga sovén*, segons que llegim en un sirventès de Peire Cardenal (segle XIII), publicat per P. Bohigas (1988:200); en francès: *Qui bien ayme bien chastie* (Morawski 1925:67); en italià: *Chi ben ama, ben castiga* (DArt 1989:núm.245). Era natural, doncs, que cadascun dels pobles respectius el consideràs com a propi, ja que en tots els casos es realitzava "en el nostre llatí".² En qualsevol cas, l'afirmació catalanesca de C. Despuig ve avalada per un seu compatriota coetani, Andreu Martí Pineda, el qual, en l'obra *Consells i bons avisos dirigits a una noble senyora valenciana novament casada*, diu:

Que és vulgar dir entre gents:
aquell t'ama qui et castiga. (Gimeno & Pitarch 1982:175)

L'actitud de respecte envers la procedència horitzontal d'un proverbi, mantinguda pels catalans al llarg del temps i, com veurem, fins i tot més enllà del que pertoca, contrasta amb l'actitud oposada, pròpia d'escriptors de llengües expansives, molts dels quals tendeixen a traduir i apropiat-se proverbis codificats en altres llengües. Entre altres casos possibles, com ara l'espòli paremiològic del francès sobre l'occità o de l'espanyol sobre el portuguès, ens ocuparem del cas de l'espanyol sobre el català, amb els respectius complexos de superioritat i d'inferioritat que s'hi han produït. El complex de superioritat dels uns els ha dut a la dèria de col·leccionar refranys sense esmentar-ne la procedència i, així, arribar a creure i dir, amb un xovinisme pueril, que són el poble més refranyer del món. El complex d'inferioritat dels altres els duu, paral·lelament, a creure que proverbis catalans, que tenen una documentació ben primerenca, provenen de traduccions del corpus paremiològic espanyol.

Com a mostres del xovinisme paremiològic espanyol citarem, sense ànim d'exhaustivitat, algunes afirmacions ben representatives d'una ideologia que es configura al segle XIX a partir d'una pràctica d'apropiació i acumulació ja iniciada al XVI. Així, per exemple, J. M. Sbarbi (1874:I,6) diu:

Como quiera que sea, no nos parece aventurado decir que el no significar en francés la palabra *refrain* lo mismo que nuestra voz *refran*, es acaso debido á que los naturales de aquel país no son, ni con mucho, tan pródigos en el uso de los refranes en sus conversaciones como nosotros.

sense adonar-se, en primer lloc, que els francesos no han necessitat reconvertir el mot *refrain* per designar els proverbis perquè el mot *proverbe* ja acomplia aquesta funció; en segon lloc, que optar per una o altra denominació no té res a veure amb el fet d'usarne més o menys en la conversa; en tercer lloc, que en francès hi ha un munt de reculls de proverbis medievals que no hi són en espanyol; i, en darrer lloc, que esgrimir les converses com a prova fa de mal justificar.

(2) En la relació reportada, no hem fet esment de l'espanyol, car aquest proverbi no figura entre els recollits per E. S. O'Kane (1959) i la codificació castellana corresponent, clarament més moderna: *Quien bien te quiere, te hará llorar* (Campos & Barella 1975: núm.2579), no apareix documentada fins al segle XVI.

F. Rodríguez Marín, al discurs que va llegir, l'any 1895, a l'Academia Sevillana de Buenas Letras, introdueix l'afirmació de la supremacia *mundial* del refranyer espanyol –"Espanya, entre todos los países, es, por antonomasia, la tierra de los refranes"– i intenta justificar aquesta declaració tan absoluta així:

Dejar que se pierdan esos diamantes (...) seria, más que censurable negligencia, crimen de lesa españolismo; porque España, entre todos los países, es, por antonomasia, la tierra de los refranes; porque refranes en acción, y así lo revelan sus propios títulos, son muchas de las mejores obras de nuestro inmortal teatro de los siglos XVI y XVII, y, por último, porque de refranes están salpicados, como de lluvia de finísimo oro, tres libros españoles que son asombro del mundo: los *Cantares del Arcipreste de Hita*, la *Celestina* y *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*. (Rodríguez Marín 1926:L)

sense veure que tal justificació seria igualment vàlida, *mutatis mutandis*, per a qualsevol altra literatura.³

J. Cejador (1921:19), després de fer un recorregut parcial de comparacions entre frases llatines (dels poetes, dels salms, etc.) i llurs equivalents franceses i espanyoles, afirma displicentment:

Prueba de que el castellano gana en fraseología al latín y al francés no es necesaria. Recórrase mi *Fraseología* y basta.

Cada idioma tiene sus notas distintivas. El castellano se distingue de todos los demás por la riqueza de su fraseología, por sus frases hechas y por hacer, refranes y villancicos.

on l'ecumènica expressió "se distingue de todos los demás" provocaria un somriure de benevolència si no fos perquè, a còpia de repetir-ho, molts han arribat a creure-s'ho. Per adonar-se de la improcedència d'aquesta mena d'afirmacions, només cal llegir qualsevulla bibliografia paremiològica de diverses llengües mitjanament documentada.

M. Mir (1924:XX), acadèmic de la Real Academia Española, es limita a repetir el tòpic "notorio y admitido por todos" que els seus predecessors havien creat:

Es notorio y admitido por todos que, tocante a refranes y frases proverbiales, ninguna de las lenguas modernas puede ser comparada con la nuestra, como ninguna de las modernas literaturas iguala a la nuestra en número de obras en que se han recogido, comentado e ilustrado estos refranes.

Tot fa pensar que, una vegada iniciat el camí, només calia ser fidel al proverbi: *Pa llescat sens vergonya és menjat*.

Més estrany resulta que sor E. S. O'Kane (1959:17), d'Amèrica estant, tot seguint el mateix tòpic, arribi a dir que la vitalitat proverbial de l'Edad Mitjana espanyola era tal que no feia necessari recollir els proverbis en col·leccions, a diferència del que feien francesos o alemanys:

Es difícil explicarse el reducido número de colecciones de proverbios que de la Edad Media española han llegado hasta nosotros si se tiene en cuenta el gran número de colecciones medievales hechas, por

(3) Els títols de la bibliografia paremiològica d'aquest autor són força indicatius de la mentalitat acumuladora que comentem: *Más de 21.000 refranes castellanos no contenidos en la copiosa colección del maestro Gonzalo Correas* (Madrid, 1926); *12.600 refranes más no contenidos en la colección del Maestro Gonzalo Correas* (Madrid, 1930); *Los 6.666 refranes de mi última rebusca... no contenidos en la copiosa colección de Maestro Gonzalo Correas* (Madrid, 1934); *Todavía 10.700 refranes más no registrados por el Maestro Correas* (Madrid, 1941).

ejemplo, en Francia y en Alemania. ¿Es que la vitalidad peculiar que el refrán tenía en España hizo innecesario que se recogiera la sabiduría tradicional como se recogió en países menos profundamente impregnados de cultura popular?

el qual comentari pot considerar-se com una mostra de com, de vegades, els prejudicis ideològics enterboleixen el rigor acadèmic. Així mateix, el prevere L. Iscla Rovira (1989:25), també des d'Amèrica, continua rebregant el mateix lloc comú:

España es el país de los refranes por excelencia. Los usaron nuestros dramaturgos del Siglo de Oro y adornan generosamente las tres obras más salientes de nuestra literatura: *El Libro del buen amor*, del Arcipreste de Hita; *La Celestina*, de Fernando de Rojas, y *Don Quijote de la Mancha*, del inmortal Miguel de Cervantes.

tot reproduint la mateixa justificació (?) de F. Rodríguez Marín.

Hem dit adés que aquesta ideologia té un dels seus fonaments en una "pràctica d'apropiació" consistent a agafar d'altres llengües els proverbis susceptibles de ser traduïts al castellà i, així, incorporar-los als reculls paremiològics espanyols, sense que ningú no hi justifiqui documentalment l'ús popular d'aquests proverbis.⁴ Si, en general, cal mirar amb prevenció el valor d'ús dels proverbis recollits en compendis per llur manca de documentació, encara s'ha de fiar més prim respecte dels compendis espanyols, ja que en les fonts d'una majoria d'aquests s'hi barregen els proverbis en ús o, si més no, documentats en obres literàries, amb fórmules codificades provinents de reculls anteriors, de préstecs –de grat per força– de proverbis d'altres llengües o de variants inventades per la tendència creativa del paremiògraf o dels seus informadors. Aquesta inventiva, per cert, encara devia ser més prolífica quan els informadors cobraven uns cèntims per això, com és el cas, documentat, de Gonzalo Correas que, assegut a l'entrada del pont més transitat de Salamanca, pagava unes monedes per cada refrany que li diguessen els pagesos. Al capdavant, però, petites manifestacions innocents de la picaresca hispànica.

Tret del recull del comendador Hernán Núñez (Salamanca, 1555), el qual solia anotar en llur llengua original els proverbis que col·leccionava (castellans, italians, francesos, portuguesos, catalans...) i explicitar-ne la procedència, la pràctica habitual dels col·lectors espanyols ha estat tota una altra,⁵ fins al punt d'arribar a no tenir cap fretura de confessar-la, com si fos una cosa normal l'espoli paremiològic del català en benefici de l'espanyol, tot fent honor al proverbí: *Qui no té vergonya tot el món és seu*. Així, J. Bergua (1944:16) declara:

La riqueza paremiológica española es inmensa, tanto, que no puede hacerse una clasificación aproximada para calcularla; solamente referentes a moral, se han podido hallar sobre sesenta mil sentencias (...) Además de la variedad de refranes respecto de los diversos asuntos que tratan, hay que tener en cuenta su variación filológica a través del tiempo y de las distintas regiones de España. Las formas dialectales son también muy importantes y curiosas; pero este estudio cae fuera de mi intento; en este libro solamente va los refranes castellanos o los escritos en castellano, aunque provengan de regiones que usan dialecto...

(4) Theophilo Braga considera (1914:230-234) que al primer recull paremiològic espanyol imprès, és a dir a *RV* (Sevilla, 1508), que conté 726 proverbis, n'hi ha 147 de portuguesos, els quals són repertoriats per ell dins el seu *Adagiário português*. D'altra banda, M. Marugán (1994:10) informa que Abd al-'Aziz al-Ahwaní demostra, en un estudi de l'any 1962, que molts dels proverbis de *RV* (1508) són traduccions de la col·lecció de 853 refranys inclosos per Ibn 'Asim al-Garnatí (1359-1426) al capítol cinquè de l'obra *Hada'iq al-Azahir*.

(5) A les dues edicions del refranyer d'Hernán Núñez fetes al segle XX (València, Prometeo, s. d. Madrid, Aguilar, 1951), han estat suprimits tots els proverbis que l'autor hi va incloure en altres llengües que no fossin l'espanyola.

tot incorporant a "la riqueza paremiológica española" els proverbis "escritos en castellano, aunque provengan de regiones que usan dialecto". I no cal dir que per "dialecto" s'hi entén cadascuna de les altres llengües parlades a la península Ibèrica.

R. Llorens Barber (1986:11), seguint la mateixa tònica, des de la comarca de la Marina i amb dos cognoms catalans, considera que:

Desde todos los matices, materias, formas, lenguas, divisiones y clasificaciones se ha presentado el corpus paremiológico español. De todas las lenguas hispanas, de todas las hablas regionales se han valido los arqueólogos del refrán para acumularlos al granero repleto del refranero.

i al seu recull ens dóna una mostra de com entén l'esmentada "acumulació", manllevant i estrafent proverbis presos, probablement, de l'ús popular a la Marina: *Por Nadal, el ajo en el bancal*, o del recull d'Estanislau Alberola (1928), com ara: *Breva verde y moza de mesón, palpándolas llegan a maduración* i *Higo verde y moza de hostel a pellizcos se madurarán*, els quals proverbis no semblen altra cosa que barroeres traduccions del refrany valencià que, ben viu encara, a més d'estar recollit per E. Alberola: *Figa verdal i mossa d'hostal, palpant se maduren*, ja havia estat declarat explícitament com a valencià per H. Núñez (1555:52v.):

Figa verdal, y moça de hostel, palpan se madura.

El Valenciano. Higo verde, y moça de mesón, pellizcando maduran.

Cal dir també que, en alguna ocasió, potser per fidelitat a l'original o per dificultats en la traducció, R. Llorens reproduceix proverbis en llur codificació originària catalana: *Per juliol, el raïmet porta dol, i l'oliva també en vol*. Comptat i debatut, així s'ha anat fent "el granero repleto del refranero" espanyol: *Abans rebentar que sobre*.

PAREMIOLOGIA CATALANA VINDICADA

De forma simètrica i no gaire oposada a les actituds apropiadores esmentades suara, a casa nostra resulta freqüent, dissortadament, trobar actituds de submissió paremiològica i, en el fons, lingüística, envers la prepotència veïna.

A. Bulbena (1900:Apèndix), un paremiòleg català amb més pretensions que rigor, dóna com a castellans, sense dir-hi per què, un gran nombre de proverbis de documentació catalana ben acreditada i antiga, en molts casos anterior a la castellana. I això, fet des d'una posició diguem-ne nacionalista que el que pretenia era depurar el català i rebutjar els "aforismes pudint més a forasters que no a catalaneschs". El resultat ha estat que la tal relació de proverbis pretesament castellans, com que ningú abans de nosaltres no s'ha preocupat de desautoritzar-la, continua sent reproduïda ara i adés, com al llibre

compilat per M. Giménez i A. Seuba (1993:135-156). Per raons d'espai, només ens ocuparem de tres proverbis d'aquesta relació, tot posant de manifest llur catalanitat.

1) «Qui molt abraça, poch estreny» (Bulbena 1900:105)

És justament en català on hem trobat la primera documentació d'aquest proverbi. Al *Libre de consolació e de conseyl*, traducció catalana trescentista del *Liber consolationis et consilii* d'Albertano da Brescia, apareix la codificació: *Qui massa abraça, poch estreny* (Sansone 1965:90). En llatí, hi havia dos proverbis de significació aproximada, però d'encunyació molt diferent: *Pluribus intentus minor est ad singula sensum o Plurima qui aggreditur, nihil apte perficit*.⁶

Al llarg dels segles, el proverbi ha estat inserit i recollit en molts textos catalans. Devia constar a l'obra de mossèn Dimas, *Refranyss glossats*—refranyer desaparegut que fou comprat per Fernando Colom, a Lleida, l'any 1512—, ja que a la seva traducció castellana, *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), figura: *Quien mucho abarca poco aprieta*, formulació castellana documentada al segle XV.

Al segle XVII, retrobem el proverbi als *Aforismes catalans* (1636) del doctor Joan Carles i Amat:

Molt abraça, i poc estreny,
és home que té poc seny. (Vilar 1918:22)

i al diccionari de Pere Torra (1640:article *abraç*):

Abrassar molt i estrènyer poc.
Multa complecti vis, et pauca tenes.

Al segle XVIII, en un dietari versificat del setge de Barcelona de 1706, apareix:

Poc estreny qui molt abraça,
diu un refrà llemosí. (Rubió 1984-86:III,183-184)

i la referència al *llemosí* ens fa pensar que l'autor el degué llegir en un text català antic. També es troba als *Preceptes* del franciscà mallorquí Miquel Burguera (?-1725):

Qui molt abraça poch estreny.
Qui duos insequitur lepores neutrum capit.

i al *Tractat de adages i refranyss valencians* (1733) del notari Carles Ros: *Qui molt abarca, poc aprieta*, on cal tenir en compte que, en traduir al català proverbis de les col·leccions d'Hernán Núñez (1555) i de J. Caro y Cejudo (1675), les quals eren fonts declarades pel mateix Ros, aquest paremiòleg valencià del XVIII, tot i els barbarismes

(6) Aquestes encunyacions llatines són reportades per A. Arthaber (1989: núms 1371,1372), V. J. Herrero (1992: núm.6508), J. Bastús (1862:núm.4) i I. Rullan (1926:13).

que incorpora, recupera molts proverbis per al català, amb una lloable intuïció. L'erudit il·lustrat J. A. Maians, al compendi manuscrit de caire fraseològic i lexicogràfic que va deixar inèdit, anota:

Qui molt estreny, poc apreta.

Quien mucho quiere apretar, junto lo quiere todo. (Lavilla 1989:núm.1669)

on, malgrat la inversió dels termes, la pèrdua de *abraça* i la inclusió del barbarisme *apreta* (potser tot plegat fruit d'un *lapsus* de memòria o d'escriptura), cal destacar-hi el fet que Maians considera com a catalana l'encunyació que ens ocupa i en dona com a equivalent espanyola una altra de diferent.

Iniciat el segle XIX, trobem el proverbi a la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* (1814) de Joan Pau Ballot (Segarra 1987:(105)); als diversos diccionaris catalans, bilingües i plurilingües, que inclouen col·leccions de proverbis, oportunament consignats per Sebastià Farnés a la seva magna obra *Paremiologia catalana comparada* (1992:I,200); en un dels exemples que, per tal de fer una traducció correcta i no literal dels refranys catalans al castellà, s'inclouen a l'obra *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano* (1857:155), de L. Bordas:

Qui molt abraça poch estreny.

Quien mucho abarca poco aprieta.

i al títol d'una "pessa teatral" de M. Figuerola: *Qui abraça molt...*, estrenada el 1879 (Bulbena 1915:90), on l'enunciació incompleta del proverbi és indicativa del seu grau d'ús, per la complicitat que pressuposa entre autor i públic.

Quant als compendis, F. Llagostera (1883:34) reproduïx el díptic de J. Carles i Amat: *Qui molt abraça i poc estreny, dona proves de poc seny*; J. Martí Gadea (1891) repeteix la formulació de C. Ros; R. Font (1900) i E. Alberola (1928) anoten tots dos la formulació general: *Qui molt abraça, poc estreny*; J. Esteve (1907-27:núms.1,1180) fa igualment: *Qui molt abraça poc estreny*, alhora que afegeix una formulació amb l'afegit d'una segona clàusula, variant de la de J. Carles i Amat: *Qui molt abraça i poc estreny es partex l'enteniment*; E. Bayerri (1936-79:I,34) anota: *Qui molt abarca (o abraça), poc apreta*; M. Fuster (1979) i M. Conca (1988) recullen la variant més general i genuïna: *Qui molt abraça poc estreny*.

Aquest proverbi és també un dels que inclou I. Rullan a la seva *Col·lecció políglota de refranys* (1926:13), treball on defensa:

Que'ls refranys de totes les llengües actualment parlades dins Europa no són més que'ls inventats pels autors antics grecs, tramesos fins a noltros oels llatins, i la única originalitat que semblen tenir avui dia consisteix en ser expressats conforme al geni de la llengua que los usa.

El *DAg* (I,10)⁷ i el *DCVB* (I,48) recullen la codificació general i aquest darrer afegeix les variants següents, d'Olot: *Qui molt abraça i poc estreny, fa l'home de poc seny* i *Qui molt abraça, té el cap de carbassa*.

En espanyol, E. S. O'Kane (1959:41) anota la documentació més antiga d'aquest proverbi al segle XV; d'una banda, en una referència tangehcial d'una composició poètica de Gómez Manrique: *Fuerça es que poco apriete / quien apaña gran rebaño* i, d'altra, ja ben codificat, al recull anomenat *Seniloquium*: *Quien mucho abarcha poco aprieta* i a l'obra *La Celestina* (1499): *Quien mucho abraça poco suele apretar*.

Amb posterioritat a *RF* (1509), P. Vallés (1549) també el recull: *Quien mucho abraça, poco aprieta*, mentre que H. Núñez (1555:104v.) només el reporta com a portuguès:

Quem todo abarca, poco ata.
El Portugués.

i L. Palmireno (1560:117v.) anota:

Quien mucho abarca poco aprieta.
Duos insequens lepores neutrum capit.

S. de Covarrubias (1611:25b,135b) consigna dues vegades: *Quien mucho abarca poco aprieta*, G. Correas (1627) reporta: *Kien mucho abarka, poko aprieta* i aquesta formulació general castellana és la que va recollir el *DRAE*, segons que informen J. G. Campos i A. Barella (1975:núm.8).

A *PCC* (1992:I,200), S. Farnés (1854-1934) anota d'aquest proverbi una formulació occitana: *Qui trop embrasso pauc estring*, presa d'un recull fet al segle XIX, i una d'italiana: *Chi troppo abbraccia, nulla stringe*, presa d'un recull sense indicació de data. En francès, J. Morawski (1925:79) documenta: *Qui trop embrasse pou estraint*, en un manuscrit datat poc abans del 1444.

En general, quan un proverbi té una codificació semblant en diverses llengües romàniques és degut a l'existència d'una font originària comuna o al fet que l'encunyació ha estat inicialment produïda en una de les llengües, popularitzada en aquesta i encomanada a les altres. Dilucidar quina llengua ha estat la de l'encunyació originària pot resultar difícil. Tanmateix, posseir la documentació més antiga, sobretot si és intertextualitzada, és un element important a tenir-hi en compte i, en el cas que comentem, la catalana és molt precoç i precisa.

2) «Al enfornar se fan los pans geperuts» (Bulbena 1900:107)

Segons que informa J. Morawski (1925:núm.60), aquest proverbi figura en un manuscrit francès que s'inicia amb la frase: *Ci commencent proverbes ruraux et vulgaux*, datat al voltant de 1317: *A l'enfornier fait on les pains corner*. Així mateix,

(7) Cal dir que els proverbis esparsos que s'hi reporten no solen anar documentats ni apareixen segons un ordre, la qual cosa fa pensar que M. Aguiló els hi introduïa tal com li venien a la memòria. Així s'explicarien també les absències tan notòries que n'hi ha.

al *DMis* (1878:86: article *enfournar*) figuren els proverbis: *A l'enfournar se pren lou pan cournu* i *Qu mau enfournar fai li pan cournu* i les locucions: *Bèn ou mau enfournar* ('bé o mal comença') i *À l'enfournar* ('d'antuvi').

En català, en tenim una primera documentació a l'*Espill*, de Jaume Roig:

*Al començar
o enfornar
sens bon acord,
lo pa.s fa fort,
clotós, morrut
e geperut.* (Gustà 1978:103)

on el proverbi, malgrat la seva desestructuració per exigències de la versificació del metre de mestre Roig, hi és ben identificable.

Una altra documentació de la fi del segle XV la tenim a la *Qüestió moguda per mossèn Fenollar, prevere, a mossèn Joan Vidal, prevere, a en Verdanxa e a en Vilaspinosa, notaris*, continguda al manuscrit *Jardinet d'orats* (1486):

*Los ulls fan, cert, lo breu ser conegut
mirant primer la bella continença,
al enfornar se fa'l pa jeperut
e de tot fet gran part és qui comença.* (Briz 1868:85)

i encara una altra, de coetània, ens la proporciona Alexandre VI, papa de Roma, en carta al seu fill Joan de Borja, duc de Gandia, el 3 d'agost de 1493:

Així mateix, no metes negú en la taula tua eclesiàstic, sinó sols los parents e altres gentils hòmens que van en companya tua. Car, *al enfornar, se fan los pans geperuts*, segons te declararà Fira. (Cahner 1977:35)

La mateixa formulació d'Alexandre VI la retrobem, al segle XVIII, en els valencians C. Ros i J. A. Maians (Lavilla, 1989:núm.349), els quals, tot i que habitualment hi posaven les equivalències en llatí i en espanyol, en aquest cas només hi reporten l'encunyació catalana.

Al segle XIX, el *DRCC* (1831:núm.286) anota l'equivalència:

Al enfornar se fan los pans geperuts. Al enhornar se tuerce el pan.

la qual és reproduïda per altres diccionaris, com ara el *DCC* (1847: Apèndix,20):

Al enfornar se fan los pans geperuts. (Exp. lo cuydado que's deu tenir al comensar les coses perquè isquen bé). *Al enhornar, se hacen los panes tuertos, o se tuerce el pan.*

i també es troba a la traducció de l'*Entremés de refranes* feta per C. Vidal de Valenciano (1883:66-67).

Quant als compendis, F. Llagostera (1883:16) aporta una variant: *De bo i principi los pans se fan geperuts*, la qual la retrobem al recull de J. Esteve (1907-27:núms.205,268,473), que hi anota tres formulacions: *Al començament és quand els pans es fan geperuts*, *De bon principi és quan els pans es fan jeperuts* i, la més general, *A l'enfornar és quan els pans es fan jeperuts*. Així mateix, la codificació clàssica la recullen J. Martí Gadea (1891), R. Font (1900), E. Alberola (1928) i E. Bayerri (1936-79:II,46).

El DCVB dóna diverses informacions en diferents entrades:

A l'enfornar se fan els pans geperuts: vol dir que l'èxit de les empreses depèn de la manera com es comencen. (IV,940)

En enfornar es fan els pans geperuts: significa que moltes coses surten malament perquè de bon principi no han estat ben portades. (Cf. aquest refrany en un doc. de l'any 1493, aparegut a *El Archivo*, VII, 93). (VI,271)

A l'enfornar es fan geperuts els pans: significa que les coses es malmenen quan les manegen, quan en fan ús (Val.). (VIII,96)

la qual cosa ens fa pensar que responen a diversos informadors, alhora que confirma la vitalitat del proverbi, ja posada de manifest a la documentació adés reportada.

E. S. O'Kane (1959:109) no n'aporta cap documentació castellana anterior al segle XVI, tot i que reproduïx un passatge del *Corbacho* (1438) que, al nostre entendre, només presenta una llunyana relació amb el nostre proverbi: *De aquestos amores y de aquí salen los panes gibados e los cuernos retuertos*. En seria fruit de l'estada d'Alfonso Martínez de Toledo per terres catalanes?

A *RF* (1509), traducció del refranyer català desaparegut de mossèn Bartomeu Diinas, apareix: *Al enfornar, se hazen los panes tuertos* i, a les edicions posteriors d'aquest refranyer, *RG* (1524, 1524*, 1529 i 1541), s'hi canvia *enfornar* per *enhornar*, però no ho fa així la de València (1602), on es conserva *enfornar*.

P. Vallés (1549) recull: *Al enhornar se hazen los panes tuertos*, H. Núñez (1555:6) i S. de Covarrubias (1611:700) anoten tots dos la mateixa formulació: *Al enhornar, se tuerce el pan* i G. Correas (1927) i el *DRAE* inclouen les dues variants suara esmentades.

Resulta evident, a la vista de la documentació aportada, que el proverbi és català i, en tot cas, caldria considerar-lo abans com a francès o com a occità que no pas com a castellà, a la qual llengua passà, amb tota probabilitat, des del català, l'any 1509.

3) «No-y ha pijor astella, que la del mateix fust» (Bulbena1900:106)

Aquest proverbi el tenim molt documentat en català. Al segle XV, a l'*Espill* de Jaume Roig:

(...)
lo temps tan breu
de poca vida
a mi convida
prengué muller;
sols per haver
o fill o filla,
e fos clavilla
del fust mateix (Gustà 1978:105)

i a *Lo somni de Joan Joan* de Jaume Gassull:

Vist que en Moreno hi és per ells
en tal ajust,
que *no pot ser del mateix fust*
pitjor clavilla,
i està també ja dins la illa
dels pensaments. (*Lo somni*:vs.2929-2934)

al segle XVII, als *Aforismes* de J. Carles i Amat:

Clavilla del fust mateix
té mal nom perquè'l mereix. (Vilar 1918:26)

i al diccionari de P. Torra, entrada *clavilla*: *No hi ha més mala clavilla, que del mateix fust.*

Al segle XVIII, al recull de C. Ros, que en aquest cas no recorre a les seves fonts declarades i, per tant, deduïm que el degué prendre de l'ús oral:

No hi ha pitjor esquerd
que la del fus mateix.

a l'obra *Lo perquè de Barcelona*, de Pere Serra i Postius, on apareix intertextualitzat en un diàleg:

PERE. Jo creuria en lo que's diu d'haver fabricat un tal Marcus allí cases, la Capella, i lo del Benefici. Però dubtaria en lo Somni, i sos efectes.

TONI. Massa bé deia ma mare, que *no hi ha més mala clavilla, que la del fust mateix.* (Perés 1929:47)

i a la col·lecció manuscrita de J. A. Maians, que el dóna sense cap equivalència en altra llengua: *No hi ha pitjor squerda que la del mateix fust* (Lavilla, 1989:núm.279).

Entrats al segle XIX, trobem aquest proverbi al *Diari de Buja* (Palma, 1812-13): *No hi ha pitjor clavia que sa d'es matex llenyam*, a la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* (1814) de J. P. Ballot, que el pren de J. Carles i Amat, a la majoria dels

diccionaris catalans plurilingües del vuitcents i als compendis de J. Pepratx: *No hi ha pitjor clavilla que la de mateixa fusta*; de F. Llagostera i de R. Font, tots dos amb la mateixa formulació: *No hi ha pitjor clavilla que la del mateix fust*; de J. Martí Gadea i E. Alberola, tots dos amb la mateixa codificació que donaven C. Ros i J. A. Maians.

Arribats en aquest punt, veiem que hi ha dues variants *del mateix fust*: l'una amb *clavilla* i l'altra amb *esquerda*, però ambdues amb la mateixa garantia de genuïtat. Cal fer notar que E. Bayerri consigna una variant amb el barbarisme *cunya*: *No hi ha pitjor cunya que la de la mateixa fusta*; tanmateix, tot seguit afegeix:

A l'alta Catalunya ho diuen d'esta atra manera: *No hi ha pitjor clavilla que la del mateix fust*, o *La més mala osca és la del mateix fust*.

El DCVB (III,208) no acura gaire la informació en aquest cas, per quatre raons:

a) presenta com a general la variant: *No hi ha més mala clavilla que la del mateix llenyam* (or., occ., val., bal.) que només hem trobat documentada a Mallorca, al *Diari de Buja* i al *DFi*.

b) no recull la variant amb *esquerda*, tot i trobar-se ben documentada.

c) presenta com a variant general del català oriental un díptic d'autor, el de J. Carles i Amat, el qual no cita.

d) restringeix al català oriental la variant en què es basa J. Carles i Amat, quan –amb independència del fet que aquest autor ben bé podia conèixer el proverbi arran de la seva estada a València, on va fer els estudis de medicina– és el cas que, tot seguit, s'hi cita el passatge de *Lo somni de Joan Joan* (València, 1497), abans reproduït.

En espanyol, segons E. S. O'Kane (1959:56,84), no apareix aquest proverbi fins al segle XVI, a més d'una referència, codificada com un dialogisme, que apareix a *RV* (1508): *¿De donde quebró esta astilla? Deste mal madero*. Posteriorment, el *DRAE*, segons que informen J. G. Campos i A. Barella (1975:núm.1027) n'incorporà quatre variants: *No hay peor cuña (astilla) que la de la misma madera (del mismo palo)*.

A la vista d'aquesta informació, quan Antoni Bulbena considera el proverbi: *No hi ha pitjor astella que la del mateix fust* com a un «aforisme castellà», només té raó en una cosa: el mot *astella* no forma part del proverbi català. Tret d'açò, podem considerar com a ben català: *No hi ha pitjor clavilla (o esquerda) que la del mateix fust*, i usar-lo sense complexos. Per cert, Francesc Pelai Briz el considerava tan genuí que, al pròleg a *L'Aforística catalana* (1883) de F. Llagostera, en qualificar com a traducció de l'espanyol (en la qual cosa s'equivocava) el proverbi: *Qui és ton enemic? El del teu ofici*, proposava com a solució equivalent catalana: *No hi ha clavilla més dolenta que la del mateix fust*.

No han estat només Antoni Bulbena i els seus seguidors qui han donat per espanyols proverbis que podem acreditar documentalment i antiga com a catalans. Malauradament, la ideologia lingüística espanyola dominant, la pèrdua d'originals i la manca d'edicions patida per la literatura catalana, així com la inexistència d'estudis documen-

tals paremiològics catalans (tret de la gran obra de paremiologia comparada de Sebastià Farnés, encara actualment en procés d'edició), són factors que han contribuït al problema d'aquesta dialèctica d'apropiació/cessió de refranys. Ho il·lustrarem amb altres tres exemples.

4) «Jus mala capa jau bon bevedor»

Aquest proverbi apareix ja codificat en un vers de *Lo procés de les olives*:

Tant poch ama'l jove com crema la penya;
ans, quant s' enamora lo vell amador,
tant més crema quant és menys verda lenya,
car *jus mala capa jau bon bevedor*. (*Lo procés*, vs.1724-1727)

i el *DCVB* (II,472) en fa el següent comentari: «És traduït del cast. *bajo una mala capa se esconde un buen bebedor*.»

sense aturar-s'hi a pensar, si més no, que l'antiguitat del mot *jus* feia difícil que fos l'elegit per Narcís Vinyoles per traduir el mot *So* de la codificació castellana. Més aviat, hom hauria d'haver sospitat que el mot *jus* s'hi conservava per mor de la codificació catalana antiga del proverbi, amb una perfecta recurrència fonètica (*jus/jau*) prèvia a l'antinòmia semàntica (*mala.../bon...*).

Aquesta mateixa renúncia a la possible catalanitat del proverbi, dita sense cap argumentació, la repeteixen L. Gimeno i V. Pitarch (1988:94): «Aforisme ben conegut, traduït del castellà.»

en la nota que posen a l'altra inserció que hi ha del mateix proverbi dins de la mateixa obra, aquesta vegada continguda en un passatge escrit per Jaume Gassull:

I el gat, ab gest simple, prou voltes arrapa;
i tots dies vem mentir los senyals,
i moltes vegades trobam menestrals
i *bons bevedors davall mala capa*. (*Lo procés*, vs.297-300)

El fet que el proverbi aparegui dues vegades a *Lo procés de les olives*, amb una notable familiaritat i mestria en el seu ús per part dels autors i, en aquest segon cas, desestructurat i tot, sabent que s'hi comptarà amb la complicitat del lector/oïdor que el recepcionarà, és un element força significatiu per posar en dubte que sigui una traducció.

Tanmateix, el nostre punt de vista fóra discutible si no comptéssim amb documentació més antiga d'altres autors catalans, amb què podem deixar establert que el proverbi era viu, al segle XV, en la nostra llengua.

Segons que reporta Sebastià Farnés, a l'entrada *capa* de la seva *Paremiologia catalana comparada*, Francesc Eiximenis usa aquest proverbi al *Terç llibre del Crestià* (1384), capítol 916: *Sots àvol capa jau bon bevedor*. Així mateix, a la *Disputa de l'ase* (1417),⁸ Anselm Turmeda diu, amb la significació metafòrica característica del proverbi:

Senyor ase, segons el proverbi, *mala capa cobre sovint bon bevedor*; així em sembla de vos. Car, qui us veu tan negre, escorjat i sense cua, pensa que en vós no hi hagi cap subtileza, sinó que sigueu llord i ignorant, per bé que, pel que veig, vós sou un gran talla-colomins. (Olivar 1928:140)

i on la vigència medieval del proverbi ve avalada pel fet de ser-hi introduït explícitament amb la fórmula: "segons el proverbi ...".

D'altra banda, és ben probable que mossèn Dimas fes servir, al seu refranyer, la primera formulació reportada de *Lo procés de les olives*, coetània i ben encunyada: *Jus mala capa, jau bon bevedor*, traslladada a *RF* (1509:XII.14) com: *So mala capa, yaze buen bevedor*.

Del segle XVI ençà, però, el proverbi desapareix de la documentació catalana i ja no el tornem a trobar, tret del compendi de Lluís Galiana (1740-1771): *Debaix d'una ruïn capa hi ha un gran bevedor*, amb barbarismes significatius, i del *DCVB*, que el dona per castellà, com hem vist.

Al segle XIX, el *DCCLFI* (1842:I,500) introdueix una estranya expressió catalana com a equivalent del proverbi, que agafa del castellà:

Debajo de una mala capa hay un buen bebedor. ref. En principio se decía vividor en lugar de bebedor. Su sentido es que se suelen encontrar en un sugeto prendas y circunstancias que no prometen las señales exteriores. *Lo exterior enganya*. Non per externa judicandum. Mais l'apparence trompe. Le apparence ingannano.

i aquesta solució poc encertada la retrobem al *DFe* (1847):

Debajo del sayal o so el sayal hay al; o Debajo de una mala capa hay un buen bebedor. *Lo exterior engaña*. (sic)

i al *DSa* (1883):

Lo exterior enganya. Debajo del sayal, o so el sayal hay al. Debajo de una mala capa, hay o se esconde un buen bevedor.

però el corregeix el *DRo* (1913):

Debajo de una mala capa se encuentra o esconde un buen bebedor.
L'hàbit no fa el monjo.

(8) Seguim la reconstrucció ideal del text original català que va fer Marçal Olivar (1928), a partir de la de L. Deztany (1922), sobre el text de la traducció francesa (Lió, 1544. N'hi ha edicions de R. Foulché-Delbosc (1911) i d'A. Llinares (1984)). El text original català no ha arribat fins a nosaltres, probablement a causa de l'acció de la Inquisició, ni en cap còpia manuscrita ni en cap exemplar de l'edició barcelonina de 1509. Tot i això, la documentació catalana del proverbi cal considerar-la fidedigna, ja que a l'esmentada traducció francesa figura: "Seigneur Asne, selon le proverbe: *Mauvaise chappe oeuvre souvent bon beuveur*" (Foulché-Delbosc 1911:445) i aquest proverbi no apareix als reculls medievals francesos.

L'hàbit no fa el monjo.

Debajo de una mala capa se encuentra o esconde un buen bebedor.

El hábito no hace el monje.

Tanmateix, cal reconèixer, en aquest cas, el mèrit d'Antoni Griera que, al *Tresor de la llengua* (1935), a l'entrada *capa*, anota el proverbi, recollit a Pego: *Sota una mala capa pot haver un bon bevedor*.

En espanyol, tal com posa de manifest E. S. O' Kane (1959:74), hi ha una més antiga documentació d'aquest proverbi a *El libro de buen amor* (1330-1343): *So mala capa yaze buen bebedor*, així com també figura en repertoris del segle XIV (*Romancea proverbiorum*), del XV (*Glosario del Escorial, Seniloquium*) i de començament del XVI: *RV* (Sevilla, 1508). No obstant, en cap d'aquestes codificacions trobem la formulació que el DCVB dona com a base de traducció per al proverbi català del segle XV, ja que *bajo* i *se esconde* no apareixen en la documentació castellana medieval; de fet, aquesta darrera expressió verbal l'hem vista, per primera vegada, al *DSa*.

Als refranys espanyols del segle XVI, aquest proverbi s'hi manté amb la mateixa formulació que havia romàs invariable des de l'Arcipreste de Hita. També la recull igualment G. Correas al seu *Vocabulario de refranes* (1627), i hi afegeix:

Debaxo de mala kapa, ai buen bevedor.

Por grazia dizen algunos: ai buen «bividor» por la semexanza de la palabra.

Segons que reporten J. G. Campos i A. Barella (1979:núm.648), el *DRAE* va recollir les variants: *Debajo de una mala capa hay (suele haber) un buen bebedor (vividor)*.

Com ja hem comentat abans, aquest proverbi és d'aquells que, tot i no haver-hi trobat una possible font originària comuna, té una semblant codificació en més d'una llengua romànica. El fet, però, que la documentació castellana (J. Ruiz, 1330-1343) sigui més antiga que la catalana (F. Eiximenis, 1384) pot abonar la hipòtesi d'una encunyació originària en aquella llengua, encomanada a la nostra. Fins i tot acceptant aquesta hipòtesi, des del moment que el proverbi funciona codificat en català, no es pot parlar de traducció en cada intertextualització on aparegui.

5) «En boca tancada no hi entra mosca»

L. Gimeno i V. Pitarch, en relació a aquest proverbi, contingut al següent passatge de *Lo procés de les olives* (1497):

Per ço, jo us suplic, perquè altra vegada
en altra congoixa semblant no us trobeu,
vullau recordar-vos que.n boca çerrada

no.y entra mosca, com vós bé sabeu. (*Lo procés*,1497:vs.205-208)

diuen el següent: «És el conegut adagi castellà «en boca cerrada no entran moscas», que ací ha estat mig adaptat al català per raons de rima.» (Gimeno & Pitarch 1988:91, nota 18).

De fet, aquesta apreciació, sobrevaloradora de la influència castellana a casa nostra a la fi del segle XV, ja havia estat feta per C. Sánchez Cutillas (1980):

La major part dels castellanismes que he trobat són els següents: (...) *Lo procés*: v. 207, “que n boca cerrada”; v. 710, “piensa el ladrón”; v. 1083, “Dello con ello”. (...) Un detall molt curiós és que totes les paraules castellanques que surten a *Lo procés* –les quals són en realitat refranys– pertanyen a passatges de Gassull (...) L’origen dels esmentats refranys podria estar en els que arreplegà el marquès de Santillana (coper d’Alfons el Magnànim en 1419, i amic de Jordi de Sant Jordi), abans de l’any 1454.⁹

Així mateix, en algun dels diccionaris bilingües catalans del segle XIX, com ara el *DCC* (1847), també s’hi dona aquest complex o esdrúpol consistent a no considerar com a pròpiament català aquest proverbi.

No cal dir que no compartim aquestes apreciacions, les quals cal prendre com a errònies segons que es dedueix de l’estudi diacrònic que fem a continuació.

El *DMal* (1986:508) cita com a proverbi àrab: *Dans une bouche close, il n’entre point de mouche*, sense precisar, entre l’extensa llista bibliogràfica que inclou, d’on ha pres aquesta informació. De fet, figura al compendi aràbig-andalusí d’Ibn ‘Asim Garnatí (1358-1426) conservat en un manuscrit del Museu Britànic (Garcia Gómez, 1970:297). Així, doncs, a partir de l’àrab, el proverbi degué passar a les altres llengües de les costes mediterrànies, com, de fet, el trobem en italià: *In bocca chiusa non entrò mai mosca* (*DART* 1989:núm.177), en català i en espanyol.

En català, Anselm Turmeda, de Tunis estant, l’inclou a la *Disputa de l’ase* (1417), en un context d’ús dialogat:

A boca closa, frare Anselm, no hi entra mosca. Bon home de Déu! Valdria més que tinguéssiu la boca closa que no que parléssiu follament. (Olivar 1928:90; Foulché-Delbosc 1911:411)

el qual ús ens permet de pensar que el proverbi ja devia ser habitual al domini lingüístic català, a començament del segle XV. En efecte, a Girona, Francesc de la Via ja l’havia fet servir a la seva obra *Procés de la Senyora de Valor contra en Bertran Tudela* (1406):

Perquè s de u hom guardar
sempres de mot parlar
com gen[t] desmesurada,
car a bocha tencada
sabgats no.y entre moscha. (Pacheco 1963:107)

Observem sobre això que, en la següent intertextualització on el trobem, la ja reportada de *Lo procés de les olives* (1497), J. Gassull tanca l’emissió del proverbi amb una explícita declaració de coneixement compartit: “com vós bé sabeu”.

(9) D’aquests tres refranys esmentats per C. Sánchez Cutillas, cal dir-ne del primer, com ací demostrarem, que és català. Del segon, intertextualitzat per J. Gassull així:

Seguiu lo refrany de
pyensa.l ladrón
que tots en son cor semblants a ell són.

podem dir que la influència no prové de *RV* (1508), que no havia estat editat encara i on no figura aquest refrany; si de cas, provindria del *Seni-loquium*, on és recollit: *Piensa el ladrón que todos han su corazón. Pel que fa a l’expressió Dello con ello*, que J. Gassull la reporta així:

Mas dello con ello huy volen les dones
perquè les paraules en l’ayre se’n van.

es distancia molt del que hi ha a *RV*: *Dalle, dalle, peor es hurgalle*. Una expressió relacionada amb aquesta la trobem usada, anys després, al *Vigilant despertador* (circa 1623): “tots podem dir *da-li, da-li* / o, per molt millor, *callar*” (Mas i Vives 1988:234) i a la *Rundaya de rundayes* (1815): “Y ses atlotas, just se mare escopida, qui res dexaven per vert, y tot lo dia *delay delay*, de son Mello a son Catello, cercant qui té ous de vui...” (Miquel i Planas 1912:12).

La diferència en la formulació del proverbi entre A. Turmeda, F. de la Via i J. Gassull –la substitució de *closo* o *tencada* per *çerrada*– és probablement la causa que ha induït a l'error adés apuntat. Precisament aquest passatge de *Lo procès de les olives* és un dels que utilitza J. Coromines per tal d'il·lustrar l'ús del verb *serrar* 'estrènyer', "aplicat particularment a les dents i objectes, llevant-ne els intersticis", a més d'un altre exemple, amb semblant significació, extret d'un text de R. Llull: "e vós, boca, serrats les dents / tant, que mais no siats mintents" (*DECLC:II,847*). Amb J. Coromines, doncs, cal deixar establert que J. Gassull no hi va recórrer al *cerrar* castellà.

Aquest proverbi figurava, també, al refranyer desaparegut de mossèn Dimas, amb una formulació com aquesta, probablement: *En boca closo no.y entra mosca*. A la seva traducció castellana, *RF* (1509:I.5), apareix: *En boca cerrada no entra mosca*.

El proverbi ha continuat tenint una gran vitalitat en català, a partir del segle XVI. Així, el tenim reportat per M. Ferrando de la Càrcel al *Vigilant despertador* (circa 1623):

La llengua ben refrenada
en la claredat i fosca,
no li diran llengua tosca;
i més, que *en boca tancada*
diuen que *no hi entra mosca*. (Mas i Vives 1988:199-200)

per J. Carles i Amat als seus *Aforismes* (1626), el qual hi fa afegits per tal d'ajustar la mètrica i la rima del seu díptic:

En una boca tancada
no hi entra mosca, ni alada. (Vilar 1918:29)

i pel *DTo* (1640), on el trobem citat per dues vegades, a les entrades *boca* i *callar*, la qual cosa és una mostra que devia ser ben usual:

En boca tancada no hi entra mosca.
Callar és bo, *en boca tancada no hi entra mosca*.

Al segle XVIII, l'anoten tots els paremiòlegs. M. Burguera el recull així:

A boca tencada mosca no.y entre.
Nunquam tacuisse nocet.

C. Ros, a partir de l'aforisme de J. Carles i Amat (que és també una de les fonts confessades per Ros), en fa un altre de més fidel a la codificació originària:

En una boca tancada,
la mosca no serà entrada.

L. Galiana anota a la seva compilació: *En boca tancada no entren mosques* (Castañeda, 1920:20) i el canonge J. A. Maians el consigna quatre vegades en català:

En boca tancada, no entra la mosca.

En la boca tancada, no entren mosques.

En boca tancada, no entren mosches.

En boca tancada, no entren mosques. (Lavilla 1989:núms.1040,1466,1943 i 2694)

a més d'una sola vegada que l'inclou en espanyol: *En boca cerrada, no entran moscas* (Lavilla 1989:núm. 2691).

Al segle XIX, el *DBel* (1803-1805), a l'entrada *boca*, tot seguint l'aforisme de J. Carles i Amat, anota:

En boca tancada no hi entra mosca ni alada. ref. *En boca cerrada no entra mosca.* Non hominis clausum potis est os musca subire.

i aquesta equivalència català-castellà és reproduïda per molts altres diccionaris del XIX, tret del mallorquí *DFi* (1840), que posa:

A boca tancada no hi entren mosques. A boca cerrada no entra mosca.

i dels valencians *DEs* (1887) i *DMA* (1891), els quals anoten com a formulació catalana, probablement agafada de l'ús oral: *En boca tancà, no entren mosques.* D'altra banda, el *DCC* (1847:Apèndix,7) anota:

Boca muda may fou batuda. (Adv. los bons efectes que produeix lo callar).

En boca cerrada no entra mosca.

i no inclou com a català: *En boca tancada no hi entra mosca*, probablement pel fet de considerar que una formulació catalana més diferenciada de l'espanyola era més genuïna. Observem, també, que totes dues codificacions catalanes apareixen al *DFe* (1847):

En boca cerrada no entra mosca. Boca muda may fou batuda o En boca tancada no hi entra mosca ni alada.

Tanmateix, com a mostra del nivell de coneixement popular del proverbi, cal dir que la seva primera clàusula, amb els corresponents punts suspensius que criden a la complicitat de l'espectador, era el títol d'una "joguina" teatral, publicada l'any 1864, d'E. Vidal: *A boca tancada...* (Bulbena, 1915:83).

Als compendis de les darrereries del XIX i primeries del XX, apareix consignat el proverbi per F. Llagostera (1883:28): *En boca tancada no hi entren mosques*; R. Font (1900) i J. Esteve (1907-27:núm.126), tots dos amb la versió de J. Carles i Amat; E.

Alberola (1928) i J. M. Borràs (1934:245), amb la mateixa encunyació del *DEs* (1887); E. Bayerri (1936-79:I,218), amb la mateixa formulació de F. Llagostera.

El *DCVB* (VII,604; II,535) recull les variants: *A boca tancada, no hi entren mosques*, *A boca tancada no entren mosques* i, com a pròpia de l'Empordà, *Boca closa no hi entren mosquits*.

(10) Cal advertir que els proverbis continguts als repertoris hispano-jueus sefardites –recollits per M. Kayserling (1890, 1897), R. Foulché-Delbosc (1895), A. Moscuna (1897), J. Passy (1897), A. Galante (1902), A. Danon (1903), I. E. Yehuda (1927), M. Luria (1930, 1933) i H. V. Besso (1935), a Constantinoble, Rodes, Adrianòpolis, Salònica, Philipòpolis, Bulgària, Turquia, Budapest, Belgrad, etc.–, en la mesura que són testimonis orals d'emigrants jueus de diverses procedències temporals i territorials ibèriques, no els considerem determinants per dilucidar sobre la qüestió de la formulació lingüística originària d'un proverbí.

Els col·lectors, de vegades, han recollit com a espanyols proverbis que, a la península ibèrica i amb anterioritat a l'expulsió dels jueus, només circulaven en català o, si més no, només així els tenim documentats, com ara *Qui renta el cap a l'ase, perd temps i lleixiu*, usat per F. Eiximenis, F. de la Via, F. de Santcliment, J. Fernández d'Herèdia, J. Timoneda, D. Pont i M. Burguera..., en una continuïtat catalana que va del segle XIV fins avui, mentre que les primeres documentacions castellanes d'aquest proverbí són de ben entrat el segle XVI, com ara P. Vallés (1549) i H. Núñez (1555).

Quant a l'espanyol, a banda de referències als repertoris hispano-jueus sefardites,¹⁰ E. S. O'Kane (1959:62) no aporta cap documentació prèvia a *RV* (1508): *En boca cerrada no entra moxa*. i a *RF* (1509): *En boca cerrada no entra mosca*. Posteriorment, el veiem incorporat als compendis de P. Vallés (1459), H. Núñez (1555) i G. Correas (1627), aquest amb un afegit de caire rimaire: *En boca zerrada no entra moska ni haraña.*, a l'estil del seu contemporani J. Carles i Amat, però amb la diferència que aquest construïa aforismes rimats d'autor (a partir de proverbis, molts d'ells) mentre que l'altre pretenia recollir refranys vius. Al *DRAE* varen ser incorporats: *En boca cerrada no entra mosca* i *En boca cerrada no entran moscas* (Campos & Barella 1979:núm.394).

En la hipòtesi que aquest proverbí passés des de l'àrab a les llengües romàniques mediterrànies, aquest trasllat podria haver-se fet més o menys simultàniament a les diverses llengües o a través, en primer lloc, d'una en concret, la qual seria, així, qui li hauria donat la codificació romànica originària. La documentació, en aquest cas, li atorga la primacia al català.

6) «A enemic que fuig, pont de plata»

La proverbial desconfiança envers la fraseologia catalana per part dels qui haurien de ser-ne usuaris normals fa que, més d'una vegada, hàgem sentit, al si d'un discurs català, el proverbí reportat en espanyol: *A enemigo que huye, puente de plata*, precedit o no, segons la consciència lingüística del locutor, de l'expressió introductòria: "Com diuen els castellans...", formulada amb una intenció implícita d'excusa. Contribueix a això, és clar, l'apropiació i la difusió espanyoles que s'ha fet d'aquest proverbí, com de tants altres.

En efecte, a l'obra *Floresta española de apotegmas o sentencias sabia y graciosamente dichas, de algunos españoles* (Toledo, 1574), de Melchor de Santa Cruz, s'inclou una contarella referent a Gonzalo Fernández de Córdoba (1453-1515), *el Gran Capitán*, en la qual, a manera d'apotegma de tal personatge, apareix el proverbí esmentat:

El Gran Capitán decía que los capitanes o soldados, cuando no habia guerra, eran como chimeneas en verano (...) El mismo decía: *al enemigo que huye, hacedle la puente de plata*.

Aquesta informació citada suara ha estat força repetida en obres de divulgació, com ara Iribarren (1993:304), Junceda (1991:45), Luján (1993:10) i Candón & Bonnet

(1993:303), les quals contribueixen, així, a reproduir tòpics espanyolitzadors iniciats al segle XVI,¹¹ ja que ni tan sols s'hi han fet ressò dels precedents llatins del proverbi, ja esmentats per J. Bastús (1862:59), el qual afirma que el *Gran Capitán* no devia fer altra cosa, segurament, que restablir o ressuscitar un proverbi antic, que ja circulava entre els romans: *Hosti fugenti, pontem substerne aureum* i que per ells era atribuït a Scipió l'Africà,¹² tot i que J. Bastús hi afegeix que Scipió no va fer més que repetir un precepte de Licurg, això és, dels lacedemonis. Així mateix, informa que Napoleó va fer ús d'aquest proverbi en un dels butlletins del seu exèrcit.

La gravetat d'ometre els precedents llatins, donant a entendre que el proverbi té el seu origen en un apotegma de creació i codificació inicial castellana, s'incrementa amb el fet que la primera codificació documentada d'aquest proverbi en una llengua romànica no és en espanyol. Precisament, ens trobem davant d'un proverbi que s'ha codificat de forma semblant en les llengües modernes europees:

Castellà: A enemigo que huye, la puente de plata.

Portuguès: A inimigo que foge, ponte de prata.

Francès: Il faut faire un pont d'or à l'ennemi qui fuit.

Italià: A nemico che fugge, ponti d'oro.

Anglès: Build golden bridges for the flying foe.

Alemany: Dem fliehenden Feind baue goldene Brücken.

Català: A l'enemic que fuig, pont de plata. (*DSin* 1982:275)

i, sense perjudici de l'antiguitat documental de les encunyacions italiana i alemanya, que desconeixem, la catalana és la més antiga de les restants.

La primera codificació francesa es troba a l'obra *Vie inestimable du grand Gargantua, père de Pantagruel* (1534) de F. Rabelais (1494?-1553) i l'anglesa data de 1576, segons que diu el *DOx* (1992:316), el qual diccionari també ens informa del precedent llatí que és inclòs per Erasme (1469?-1536) al seu *Apophthegmata* com a una sentència d'Alfons el Magnànim: *Hostibus fugientibus pontem argenteum exstruendum esse*. Aquesta citació la fa Erasme a partir del llibre *De dictis et factis Alphonsi regis*, fet entre 1455 i 1458 per Antoni Beccadelli, *il Panormita*, secretari i conseller del Magnànim, en l'edició incunable del qual (Pisa, 1485) figura, efectivament:

Laudare eum magnopere solebat, quicumque fugientibus hostibus argenteum pontem extruendum dixisset.

Aquesta obra tingué una gran difusió en còpies manuscrites i impreses, tant en versió original com en traduccions. La primera d'aquestes fou al català, feta pel valencià Jordi Centelles, després del 1481 (data de la mort de Francesc Gilibert Centelles, citat a la dedicatòria del llibre com a "mon senyor e pare, de gloriós recort") i abans del 1496 (data de la mort de l'autor), segons que informa Eulàlia Duran

(11) Per a una visió de conjunt sobre les bases de la construcció mítica de l'imperi espanyol, vegeu el llibre de J. Solervicens (1988).

(12) Aquesta informació coincideix amb les que donen A. Arthaber (1989: núm.885) i V. J. Herrero (1992: núm. 6882).

(1990:5-68). En aquest text català figura la que podem considerar, segons la documentació coneguda, primera codificació en una llengua moderna d'aquest proverbi clàssic:

Lohava Sa Alteza als qui fan *pont d'argent als enemichs que se'n fugen*. (Duran 1990:260-61)

Com a primera codificació espanyola hem vist que sol donar-se la data de 1574, corresponent a la primera edició de la *Floresta española*, on és reportat com un apotegma adjudicat al *Gran Capitán*. Tanmateix, cal avançar la datació fins al 1527, a la traducció castellana del *De dictis et factis Alphonsi regis*, feta pel batxiller Juan de Molina i editada a València, on la parèmia figura com un apotegma adjudicat al Magnànim. L'atribució feta per Melchor de Santa Cruz al *Gran Capitán* degué originar-se, voluntàriament o involuntària, arran de l'aparició del llibre *Crónica llamada «las dos conquistas del Reino de Nápoles»* (Saragossa, 1554), edició conjunta del *Libro de los dichos y hechos del Rey don Alonso* i de les gestes del *Gran Capitán*. De fet, es tractava d'un nou canvi en la mitologia relativa a un personatge (primer, un general romà; després, un rei magnànim; finalment, un gran capità espanyol), al servei –personatge i mitologia– d'un poder polític concret de cada època.

Als segles XVI i XVII, amb el decandiment de la literatura catalana i l'auge de l'espanyola, la documentació d'aquest proverbi segueix les mateixes pautes que es donen en totes les altres manifestacions culturals escrites d'ambdues llengües; així, se'n perd el rastre en català alhora que apareix a les obres literàries (Cervantes, Lope de Vega, Mateo Alemán,...) i als compendis paremiològics del *Siglo de Oro* espanyol. I potser per això, posteriorment, ha estat considerat com a espanyol, exclusivament, fins al punt que C. Vidal de Valenciano, en traslladar al català, el 1882, l'obreta *Entremés de refranes*, confessa que, com que no troba cap proverbi català equivalent a: *Al enemigo que huye, la puente de plata*, diu:

Teniendo para ello en cuenta su índole y naturaleza, no ofrecia mayor dificultad el arreglo (...). Es procedimiento abonado, que de seguro habrán puesto por obra los pueblos todos de la tierra, desde que en ella existen hombres, el de allanarle el camino al enemigo que se aleja, y por eso hemos traducido (...): *al enemich que fuig, mostra-li la dressera*. (Vidal de Valenciano 1883:30)

i aquesta formulació va fer una certa fortuna i, fins i tot, ha estat recollida en algun compendi posterior.

Amb la reflexió sobre la universalitat del proverbi, C. Vidal de Valenciano va retrobar, sense saber-ho, una de les antigues formulacions llatines. Tanmateix, ja hem vist que no ens cal defugir el *pont d'argent*. No és una qüestió de lèxic. L'únic problema del *pont d'argent* és que, en la seva aplicació metafòrica, ens ha fet una mala passada: en comptes d'aprofitar per fer fugir l'enemic ha servit per tirar-nos-el a sobre.

Amb tot i amb això, diversos diccionaris han recollit la formulació primigènia catalana, com ara el *DFe* (1847:693):

Al enemigo que huye la puente de plata.
Al enemig lo pont de plata, o bon vent i barca nova.

el DSa (1883):

A l'enemich que fuig o se'n va, lo pont de plata.
Al enemigo que huye, la puente de plata.

el DRo (1913:786):

A l'enemic que fuig, el pont de plata.
A enemigo que huye, puente de plata.

i el Guiter (1969:86):

A l'enemic que escapa, pont de plata.
A l'ennemi qui fuit, un pont d'argent.

El DCVB recull com a refrany: *A l'enemic que escapa, pont de plata* (IV,921) i com a locució: *Fer el pont de plata*, 'facilitar a algú la superació de les dificultats que troba' (VIII,742).

La intenció que ens ha mogut a fer aquest estudi, que hom podria situar-lo en una línia que hauria de ser anomenada *paremiologia catalana vindicada*, no és altra que iniciar la restitució d'unitats fraseològiques catalanes que, a partir del segle XVI, ens han estat, primerament, manllevades i, posteriorment, tornades a posar en circulació entre nosaltres ja amb codificació espanyola. No és tracta, doncs, de prendre res que no sigui nostre, entenent per nostre, en el cas de la fraseologia, allò que pugui justificar-se com a genuí de la llengua catalana, per l'estructura, l'ús, la documentació o la tradició cultural.

Les unitats codificades de la llengua, pel fet que contenen una conceptualització metafòrica de la manera com entenem el món, és a dir, per tal com ens permeten de formular i d'entendre idees abstractes a partir d'experiències concretes, són bàsiques en l'estructuració del pensament, del coneixement i de la comunicació. Quan el parlant d'una llengua ha de recórrer a una altra per fer ús d'unitats fraseològiques, amb tot el que aquestes impliquen, significa que el seu món conceptual, i no només el seu idioma, es troba en procés de substitució.

Per al futur del poble catalanoparlant caldria, doncs, refer la vitalitat proverbial de la llengua, això és: recuperar les codificacions lingüístiques pròpies que siguin útils per a la vida actual, esbandir-ne les forànies i crear-ne de noves, dins l'estructura del català, per satisfer les exigències comunicatives del nostre temps. Comencem, però,

per recuperar la seguretat i la confiança en la nostra proverbial capacitat de modelar i d'usar proverbis.

MARIA CONCA I JOSEP GUIA
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBEROLA, E. (1928) *Refraner valencià*, València, Ed. Arte y Letras.
- BASTÚS, J. (1862) *La sabiduría de las naciones*, 1a. sèrie, Barcelona, S. Manero.
- BAYERRI, E. (1936-1979) *Refraner català de la comarca de Tortosa*, 4 vols., Tortosa, La Gràfica.
- BERGUA, J. (1944) *Refranero español*, Madrid, Eds. Ibéricas.
- BOFARULL, P. (1857) *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v. XIII, a cura de P. de Bofarull, Barcelona.
- BOHIGAS, P. (1988) *Lírica trobadoresca del segle XV*, València-Barcelona, IFV-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BONET E. & CANDÓN, M. (1993) *A buen entendedor... Diccionario de frases hechas de la lengua castellana*, Madrid, Anaya.
- BORDAS, L. (1857) *Colección de temas para ejercitarse en la traducción del catalán al castellano*, Barcelona, Viuda de Mayol.
- BORRÀS, J. M. (1932-1954) «Proverbis i modismes», *BSCC XIII-XXX*.
- BRAGA, T. (1914-15) «Adagiário português», *Revista Lusitana XVIII*, 1914, pàgs. 225-274; *XIX*, 1915, pàgs. 16-64.
- BRIZ, F. P. (1868) *Jardinet d'orats*, a cura de F. Pelai Briz, Barcelona, Imp. J. Roca.
- BULBENA, A. (1900) A. Tallander (A. Bulbena), *Aforismes & Proverbis històrics & tradicionals*, Barcelona, Tarascó-Viladot-Cuesta.
- (1902) J. Cessulis, *Libre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*, transcrit per M. de Bofarull, editat per A. Bulbena, Barcelona, F. X. Altés.
- (1915) *Assaig de bibliografia paremiològica catalana*, Barcelona, Llib. Antiga & Moderna.
- BURGUERA, M. (1752) *Preceptes, elegàncias, calendas y frases que s'enseñan en las escolas de gramàtica de la província de S. Francesch de Mallorca*, Palma, M. Cerdà.
- CAHNER, M. (1977) *Epistolari del Renaixement*, 2 vols., a cura de Max Cahner, València, Albatros.
- CASTAÑEDA, V. (1920) *Recopilación de refranes valencianos hecha por el P. Luis Galiana, dominico, a cura de V. Castañeda*, Madrid, Imp. Fortanet.

- CEJADOR, J. (1921) *Fraseología o estilística castellana*, Madrid, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.
- CIVERA, M. (1820) *Conversacions entre Saro Perrenque i el doctor Cudol*, València, Brusola, 1820. Edició facsímil, Sueca 1976, Lletra Menuda.
- COMBET, G. (1967) *G. Correas, Vocabulario de refranes y frases proverbiales y otras fórmulas comunes de la lengua castellana en que van todos los impresos antes y otra gran copia (1627)*, a cura de L. Combet, Bordeus, Féret et fils.
- CONCA, M. (1988) *Els refranys catalans*, València, Tres i Quatre (2a. edició 1993).
- CONCA, M. & GUIA, J. (1993) «L'ús dels termes paremiològics en la història de la llengua catalana», *Els Marges* 48, pàgs. 23-53.
- COROMINES, J. (1984) «Altres fragments de poemes d'Eiximenis deixatats en les seues obres en prosa», *Miscel·lània Sanchis Guarner*, 2 vols., València, Universitat de València, v. I, pàgs. 89-90.
- DAG: AGUILÓ, M. (1914-1934) *Diccionari Aguiló*, a cura de P. Fabra i M. de Montoliu, Barcelona, IEC. Citarem per l'edició facsímil, 4 vols, Barcelona 1988-89, Altafulla.
- DART: ARTHABER, A. (1989) *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*, Milà, Ed. Ulrico Hoepli.
- DCC: D. i M., «Colección de refranes catalanes con su correspondencia castellana», apèndix al *Diccionario catalán-castellano*, Barcelona 1847, Imp. J. Roger.
- DCCLFI: MARTÍ, BORDAS, CORTADA, *Diccionario castellano-catalán-latino -francés-italiano*, 3 vols., Barcelona 1842-1848, Imp. de A. Brusi.
- DCVB: ALCOVER, A. M. i MOLL, F. DE B. (1926-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma, Moll.
- DECLC: COROMINES, J. (1890-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona, Curial.
- DES: ESCRIG, J. i LLOMBART, C. (1887) *Diccionario valenciano-castellano*, 3a. edició, 2 vols., València, P. Aguilar. Edició facsímil, València 1987, Llibreria París-València.
- DEZTANY, L. (1922) A. Turmeda, *Llibre de disputació de l'ase contra frare Anselm Turmeda*, a cura de L. Deztany (L. Faraudo), Barcelona.
- DFe: FERRER, M. (1847) «Colección de refranes castellanos-catalanes», *Diccionario castellano-catalán con una colección de 1670 refranes*, Barcelona, Imp. de P. Riera, pàgs. 689-749 (la 1a. edició, Reus 1836, no conté refranys).
- DFi: FIGUERA, P. A. (1840) «Colección d'adagis», *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma, Imp. d'É. Trias, pàgs. 598-614. Edició facsímil, València 1991, Llibreria París-València.
- DHe: HERRERO, V. J. (1992) *Diccionario de expresiones y frases latinas*, Madrid, Gredos.
- DLa: LABÈRNIA, P. (1864-65) *Diccionari de la llengua catalana*, 2 vols., Barcelona, Espasa (1a. ed.: 1839).

- DMal*: MALOUX, M. (1896) *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*, París, Larousse (1a. ed.: 1980).
- DMar*: MARTÍ GADEA, J. (1891) *Novísimo diccionario general valenciano- castellano*, València, J. Canales.
- DMis*: MISTRAL, F. (1878-86) *Lou tresor dóu felibrige ou Dictionnaire provençal-français*, Ais de Provença. Reimpressió de la segona edició, 4 vols., París 1979, Slatkine.
- DOx*: *The Oxford Dictionary of English Proverbs* (1992) Oxford, Clarendon Press. Reimpressió de la tercera edició de 1970 (1a. ed.: 1935).
- DRAE*: Real Academia Española (1780), *Diccionario de la lengua castellana*, Madrid 1991, J. Ibarra. Edició facsímil, Madrid, RAE.
- DRO*: ROVIRAI VIRGILI, A. (1913) *Diccionari català-castellà & castellà-català*, Barcelona, A. López.
- DSa*: SAURA, S. A. (1883) *Novísimo diccionario manual de las lenguas catalana-castellana*, Barcelona, E. Pujol.
- DSin*: (1982) *Diccionario de aforismos, proverbios y refranes*, Barcelona, Ed. Sintés, 5a. edició (1a. ed.: 1954).
- DTor*: TORRA, P. (1653) *Dictionarium sev thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, Barcelona, Lacavalleria (1a. ed.: 1640).
- DURAN, E. (1981) C. Despuig, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, a cura d'E. Duran, Barcelona, Curial.
- (1990) A. Beccadelli, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso*, versió catalana del segle XV de J. Centelles, a cura d'E. Duran, Barcino, Barcelona.
- ESTEVE, J. (1907-27) «Paremiologia comarcana», *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca del Bages* III a XXIII.
- FARAUDO, L. (1912) *Facet*, a cura de L. Faraudo, Barcelona, L'Avenç.
- FERRER, A.-L. (1979) «Refransys i locucions del *Diari de Buja*», *Randa* 9, 1979, pàgs. 83-96.
- FONT, R. (1900) *Refransys de la llengua catalana*, Barcelona, Fills de J. Jepús. Reproduït en edició facsímil per E. R. Edicions Catalanes, Sant Cugat del Vallés, 1984.
- FOULCHÉ-DELBOSC, R. (1911) A. Turmeda, *Disputation de l'asne*, a cura de R. Foulché-Delbosc, *Revue Hispanique* XXIV, pàgs. 358-479.
- FUSTER, M. (1979-81) *Refranyer popular de l'illa de Mallorca*, 2 vols., Mallorca, Roig.
- GARCÍA GÓMEZ, E. (1970-72) «Hacia un refranero arábigo-andaluz», *Al-Andalus* XXXV, 1970, pàgs. 1-68 i 241-314; XXXVI, 1971, pàgs. 255-328; XXXVII, 1972, pàgs. 1-75 i 249-323.
- GIMÉNEZ, M. & SEUBA, A. (1993) *Refransys i aforismes tradicionals catalans*, Barcelona, Seuba.

- GIMENO, L. & PITARCH, V. (1982) *Poesia eròtica i burlesca dels segles XV i XVI*, a cura de V. Pitarch i L. Gimeno, València, Tres i Quatre.
- (1988) *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, a cura de L. Gimeno i V. Pitarch, València, Tres i Quatre.
- GREIMAS, A. J. (1960) «Idiotismes, proverbes et dictons», *Cahiers de lexicologie* 2, pàgs. 41-61.
- GRÉSILLON, A. & MAINGUENEAU, D. (1984) «Polyphonie, proverbe et détournement. Un proverbe peut en cacher un autre», *Langages* 73, pàgs. 112-125.
- GRIERA, A. (1966-70) *Tresor de la llengua*, 14 vols., Barcelona, Polígrafa (1a. ed.: 1935).
- GUITER, H. (1969) *Proverbes et dictons catalans*, Forcalquier, R. Morel.
- GUSTÀ, M. (1978) J. Roig, *Espill*, a cura de M. Gustà, Barcelona, Ed. 62 i La Caixa.
- HAUF, A. (1983) F. Eiximenis, *Lo Crestià*, a cura d'A. Hauf, Barcelona, Ed. 62 i La Caixa.
- IRIBARREN, J. M. (1993) *El porqué de los dichos*, Pamplona, Dep. de Educ. y Cultura de Navarra, 5a. ed. (1a. ed.: 1955).
- ISCLA, L. (1989) *Refranero de la vida humana*, Madrid, Taurus.
- JUNCEDA, L. (1991) *Del dicho al hecho*, Barcelona, Obelisco.
- LAVILLA, M. J. (1989) *Crítica y interpretación de un manuscrito inédito de Juan Antonio Mayans*, tesi de llicenciatura (inèdita), Universitat de València.
- LLABRÉS, G. (1889) Jahudà Bonsenyor, *Libre de paraules e dits de savis e filòsofs. Los proverbis de Salomó. Lo libre de Cató*, a cura de G. Llabrés, Palma, Imp. de Joan Colomar.
- LLAGOSTERA, F. (1883) *Aforística catalana*, Barcelona, A. Verdaguer.
- LLINARÈS, A. (1984) Anselm Turmeda, *Dispute de l'âne*, a cura d'A. Llinarès, París, Librairie Philosophique.
- LLORENS, R. (1986) *Refranero de los frutos del campo*, Madrid, Taurus.
- Lo procés*: GASSULL, J. i altres, (1497) *Lo procés de les olives*, València, Lope de la Roca. Edició facsímil, València 1973, L'Estel.
- Lo somni*: GASSULL, J. (1497) *Lo somni de Joan Joan*, València, Lope de la Roca. Edició facsímil, València 1974, L'Estel.
- LUJÁN, N. (1993) *Cuento de cuentos*, Barcelona, Folio, 3a. edició (1a. ed.: 1992).
- MARTÍ DE BARCELONA (1929) Francesc Eiximenis, *Doctrina compendiosa*, a cura del P. Martí de Barcelona, Barcelona, Barcino.
- MARTÍ I GADEA, J. (1891) «Adages i refranys», *Ensisam de totes herbes*, València, Imp. de J. Canales, pàgs. 425-462. Edició facsímil, València 1991, Llibreria París-València.
- MARUGÁN, M. (1994) *El refranero andalusí de Ibn 'Asim al-Garnatí*, Madrid, Hiperión.
- MAS I VIVES, J. (1988) M. Ferrando de la Cárcel, *Vigilant despertador*, a cura de J. Mas i Vives, Barcelona, Barcino.

- MIQUEL I PLANAS, R. (1912) T. Aguiló i Cortès, *Rundaya de rondayes*, a cura de R. Miquel i Planas, Barcelona, L'Avenç. Edició facsímil, Palma 1993, M. Font.
- MIR, M. (1924) G. Correas, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, 2a. edició a cura de la RAE, pròleg de M. Mir. Reimpressió, Madrid 1992, Visor.
- MORAWSKI, J. (1925) *Proverbes français antérieurs au XVe siècle*, París, E. Champion.
- NACCARATO, F. (1981) F. Eiximenis, *Lo libre de les dones*, 2 vols., a cura de F. Naccarato, Barcelona, Curial.
- NÚÑEZ, H. (1555) *Refranes, o proverbios en romance, que nuevamente colligio y glosso el Comendador Hernan Nuñez, Professor eminentissimo de Rhetorica, y Griego, en Salamanca*. Salamanca, Juan de Canova.
- O'KANE, E. S. (1959) *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid, *Anejos del BRAE*.
- OLIVAR, M. (1928) A. Turmeda, *Disputa de l'ase*, a cura de Marçal Olivar, Barcelona, Barcino.
- PACHECO, A. (1963) F. de la Via, *Procés de la senyora de Valor contra en Bertran Tudela*, a cura d'A. Pacheco, Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antigues.
- PALMIRENO, L. (1560) «Adagiorum centuriae quinque», *De vera and facili imitatione Ciceronis*, Saragossa, 1560.
- PCC: FARNÉS, S. (1992-1993) *Paremiologia catalana comparada*, a cura J. Vidal Alcover, M. Sunyer i J. L. Savall, Barcelona, Columna.
- PEPRATX, J. (1880) *Ramellets de proverbis, màximas, refrans y adagis catalans*, Perpinyà, Imp. de C. Latrobe.
- PERÉS, R. D. (1929) «Un manuscrit català *Lo perquè de Barcelona* de Pere Serra i Postius», *Memorias de la RALBL IX*, Barcelona, Imp. La Renaxensa.
- Refrans glossats* (1511) mossèn Dimas, prevere, *Refrans glossats*, Barcelona, s. i.
- RF (1509) *Refranes famosíssimos y provechosos glosados*, Burgos, Fadrique de Basilea.
- RG (1524) *Refranes glosados, en los quales qualquier que con diligencia los quisiere leer hallará proverbios y maravillosas sentencias y generalmente a todos muy provechosos. Assí que de pequeño compendio podrán sacar crescido fructo*, Burgos, Alonso de Melgar.
- RG (1602) *Refranes glosados, los quales contienen muy singular doctrina, para saber vivir bien y virtuosamente, assí para grandes como para pequeños. Agora nuevamente corregidos y emendados por el Bachiller Estevan Gomez*, València, Álvaro Franco.
- RIQUER, M. DE (1993) S. de Covarrubias, *Tesoro de la lengua castellana o española*, a cura de M. de Riquer, Barcelona, Altafulla (1a. ed.: 1943).
- RIQUER, M. DE, COMAS, A. & MOLAS, J. (1980-88) *Història de la literatura catalana*, 11 vols., Barcelona, Ariel.
- RODRÍGUEZ MARÍN, F. (1926) *Más de 21.000 refranes castellanos no contenidos en la copiosa colección del maestro Gonzalo Correas*, Madrid, RABM.

- ROS, C. (1736) *Tractat de adages y refranys valencians*, València, Imp. de J. Garcia (1a. ed.: 1733). Edició facsímil, València 1979, Llibreria París-València.
- RUBIÓ, J. (1984-86) *Història de la literatura catalana*, 3 vols., Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RULLAN, I. (1926) *Col·lecció políglota de refranys*, Artà, Ferrer Ginart.
- RV: (1508) *Iñigo López de Mendoza a ruego del rey don Juan ordenó: estos refranes que dizen las viejas tras el huego y van ordenados por el orden del a. b. c.*, Sevilla, Jacobo Cronberger.
- SÁNCHEZ-CUTILLAS, C. (1980) «Jaume Gassull, poeta satíric valencià del segle XV», *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (1971), 4 vols., València 1973-1980, Universitat de València, v. II, pàgs. 908-923.
- SANSONE, G. E. (1965) A. da Brescia, *Llibre de consolació i de consell*, a cura de G. E. Sansone, Barcelona, Barcino.
- Sapienciari: Proverbis e dits vulgars trets de les obres de Fra Francesc Eiximenis e d'altres autors*, a cura d'A. Bulbena, Barcelona 1900, L'Avenç.
- SBARBI, J. M. (1874-78) *Refranero general español*, 10 vols., Madrid, Imp. A. Gómez.
- SEGARRA, M. (1987) J. P. Ballot, *Gramàtica i apologia de la llengua catalana*, a cura de M. Segarra, Barcelona, Altafulla. Reproducció facsímil de l'edició barcelonina de 1814.
- SOLDEVILA, F. (1971) *Les quatre grans cròniques*, a cura de F. Soldevila, Barcelona, Selecta.
- SOLERVICENS, J. (1988) *Els Països Catalans i Espanya: ser o no ser*, Tres i Quatre, València.
- VALLÉS, P. (1549) *Libro de refranes copilado por el orden del A,B,C. En el qual se contienen quatro mil y trezientos refranes. El mas copioso que hasta oy ha salido impresso*. Saragossa. Edició facsímil, Madrid 1917, M. García Moreno.
- VENY, J. (1971) J. d'Agramont, *Regiment de preservació de pestilència*, a cura de J. Veny, Tarragona, Diputació Provincial.
- VIDAL DE VALENCIANO, C. (1883) *El entremés de refranes ¿es de Cervantes? Ensayo de su traducción*, Barcelona, J. Jepús.
- VILAR, J. (1918) J. Carles i Amat, *Quatre-cents aforismes catalans*, a cura de J. VILAR, BARCELONA, IMP. BAYER (1A. ED.: 1636).
- WITTLIN, C. (1986-87) F. Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià*, a cura de C. Wittlin i altres, 2 vols., Universitat de Girona.